

ספר אש קודש עיון מחודש בעקבות בחינה פילולוגית של כתב היד*

דניאל רייזר

דרשותיו של האדמו"ר מפיאסצנה מזמן השואה

האדמו"ר מפיאסצנה, ר' קלונימוס קלמן (קלמיש) שפירא (1889–1943) (להלן "האדמו"ר")¹, הוא בלי ספק אחת הדמויות הבולטות העומדות במרכז חקר ההגות האורתודוקסית בתקופת השואה. האדמו"ר נודע ביחוד בעקבות הדרשות שנשא וכתב בוורשה החל מראש השנה ת"ש (14 בספטמבר 1939), שבועיים לאחר פלישת הגרמנים לפולין, ועד שבת דברים-חזון תש"ב (18 ביולי 1942), ימים ספורים לפני ראשיתה של האקציה הגדולה מגטו וורשה. אין בידנו מסמכים רבניים-הגותיים רבים שנכתבו בימי השואה עצמה ולפיכך היה הספר הזה לאחד מן הספרים הקאנוניים של ההגות האורתודוקסית בשואה ואולי אף לספר המרכזי בה.² דרשותיו נמצאו לאחר השואה, עם עוד

* המחקר הזה נעשה במסגרת תכנית עמיתי מחקר במכון הבינ-לאומי לחקר השואה, יד ושם, ולאחר מכן במסגרת תכנית עמיתי סול קגן לחקר השואה, ועידת התביעות. אני מודה לפרופ' דן מכמן, לפרופ' סטיבן כ"ץ ולפרופ' חוי דרייפוס שליוו את המחקר הזה, העירו, ביקרו והוסיפו תובנות רבות.

1 ראו עליו פרטים ביוגרפיים בהרחבה: אהרון סורסקי, "הגה"ק ר' קלונימוס קלמיש שפירא זצוק"ל הי"ד", נדפס בסוף הספר **אש קודש**, ועד חסידי פיאסצנה, ירושלים תש"ך; מנדל פייקאז', **התעודה החסידית הספרותית האחרונה על אדמת פולין: דברי הרבי מפיאסצנה בניטו וארשא**, יד ושם, ירושלים תשל"ט, עמ' 8–14; פרטים ביוגרפיים של האדמו"ר בדגש על זמן השואה ובהסתמכות על עדויות וחומרים ארכיוניים ראו אסתר פרבשטיין, **בסתו רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ב, עמ' 429–435; עוד ראו יצחק הרשקוביץ, "ר' קלונימוס קלמיש שפירא הי"ד, האדמו"ר מפיאסצנה: הגות השואה מול הגות טרום השואה, המשך או תמורה?", עבודת לקבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 17–18; צבי לשם, **בין משיחיות לנבואה: החסידות על פי האדמו"ר מפיאסצנה**, עבודת לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ז, עמ' 1–5; רון וקס, **להבת אש קודש: שערים לתורתו של האדמו"ר מפיאסצנה**, הוצאת תבונות, אלון שבות תש"ע, עמ' 21–33; Nehemia Polen, *The Holy Fire: The Teachings of Rabbi Kalonymus Kalman Shapira, the Rebbe of the Warsaw Ghetto* (Northvale, New Jersey: Jason Aronson Inc, 1994), pp. 1–14.

2 ספרים מפורסמים אחרים ראו: ר' ישכר שלמה טייכטל, **אם הבנים שמחה** [חמו"ל] בודפשט תש"ג; ר' אפרים אשרי, **ספר שאלות ותשובות ממעמקים**, חלקים א–ה, הוצאת המחבר, ניו יורק תשי"ט, תשכ"ג, תשכ"ט ותשל"ד. על כתבים אורתודוקסיים אחרים מימי השואה ראו פרבשטיין, **בסתו רעם; הנ"ל (עורכת), עלי מרודות: יומנים, שו"ת, הגות – בשואה: כתבי רבי יהושע משה אהרונסון זצ"ל**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשע"ד; Steven T. Katz, Shlomo

כתבים אחרים שכתב לפני השואה,³ ויצאו לאור בשנת תש"ך (1960) בשם **אש קודש**. מדובר בדרשות שנשא האדמו"ר בשבתות בעל פה ולאחר השבת העלה אותן על הכתב.⁴ דרשותיו נכתבו בעברית רבנית, אף שסביר להניח שהן נאמרו בידיש.⁵ בדרשות הכתובות עצמן אין התייחסות ישירה לאירועים פוליטיים והיסטוריים. האדמו"ר לא הזכיר בהן ולו פעם אחת את הגרמנים בשםם ולא אישים מרכזיים בגטו ולא התייחס ישירות להתרחשויות ספציפיות. עם זאת יש בדרשות התייחסות רבה ל"רשעים", לסבל, לייסורים, למצוקה הפיזית והנפשית, לצער על איבוד אהובים ולמשבר הדתי והאמוני.⁶ כלומר תופעת הייסורים ומשמעותה הדתית היא שעומדת במוקד הספר.

הדרשות נועדו להנחיל לשומעיהן תקווה וכבוד עצמי, לייעץ, להתוות דרך דתית ולשכנע שהישגים רוחניים וכבוד אנושי עדיין אפשריים למרות ניסיונותיהם של הגרמנים לרמוס אותם.⁷ ואולם בשלב מתקדם יותר של המלחמה, בשלהי תש"א ולאחר מכן בתש"ב, הבין האדמו"ר, כפי שעולה מן הדרשות, שהסיכוי שלו ושל סובביו לחיות הולך ופוחת⁸ וכי נזקי המלחמה,

Biderman, Gershon Greenberg, eds., *Wrestling with God: Jewish Theological Responses During and After the Holocaust* (Oxford: Oxford University Press, 2007). בלי להמעט בערכם של הספרים הללו יש לציין כי **אם הבנים שמחה** נכתב רובו בהונגריה לפני פלישת הנאצים אליה, ואילו **שו"ת ממעמקים** נערך לאחר השואה ועוסק בעיקר בפן ההלכתי ולא ההגותי. הספר **אש קודש** הוא ייחודי בכך שהוא נכתב בתוך תוכה של תופת הייסורים, וכל כולו מוקדש לעניין משמעות הסבל והייסורים.

3 במאמר הזה נתמקד בספרו **אש קודש**. על שאר כתביו ראו במבוא שכתבתי למהדורה חדשה, ביקורתית ומוערת של דרשות האדמו"ר בשואה שעתידיה לצאת לאור בקרוב. כל הציטוטים מן הספר **אש קודש** לקוחים מכתב היד המקורי בארכיון המכון היהודי ההיסטורי בוורשה, Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH), Ring. II/370.

4 ענין נשיאת הדרשה בעל פה בשבת וכתיבתה לאחר מכן ביום חול, מתוך הזיכרון, בניסיון לשחזר את הנאמר בשבת – מוכח מתוך תוכן הדרשות עצמן, ראו דרשת שבת טובה תש"ב: "אמרנו בשבת קודש אצל הקידוש"; "עתה בשעה שאני כותב זה אוכל להוסיף שגם אנשים אחרים אמרו לי כך", שם; פרשת משפטים-שקלים תש"ב: "כמו שדיברנו בשבוע העבר". פרשת בא ת"ש: "יתר דברינו בזה איני זוכר".

5 על הפער בין השפה שבה הושמעו התורות החסידיקות (יידיש) לשפה שבה נכתבו (עברית) ראו זאב גריס, **ספר, סופר וסיפור בראשית החסידות: מן הבעש"ט ועד מנחם מנדל מקוצק**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשנ"ב, עמ' 27-31, עמ' 49-50; דניאל רייזר ואריאל אבן-מעשה, "דרשתו האחרונה של הרבי מגור 'בעל השפת אמת' ומשמעות שפת היידיש לחקר הדרשה החסידית", **קבלה: כתב עת לחקר כתבי המיסטיקה היהודית** 30 (תשע"ג) עמ' 127-160, "Sefer", *idem, Sefat Emet, Yiddish Manuscripts and the Oral Homilies of R. Yehudah Aryeh Leib of Ger*, *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts* 33 (2015), pp. 9-43.

6 Polen, *The Holy Fire*, pp. 17-20. ואולם יש התייחסויות עקיפות רבות למתרחש, ללא ציון אירוע ספציפי, ראו יהודית תידור-באומל, "אש קודש", ספרו של האדמו"ר מפאסצ'נה ומקומו בהבנת החיים הדתיים בגיטו וארשה", **ילקוט מורשת** כט (תש"מ), עמ' 173-187.

7 Polen, *The Holy Fire*, p. 16. על רמיסת כבוד והשפלה מצד הגרמנים עוד בראשית המלחמה ראו דרשת פרשת תולדות ת"ש: "ועתה נדרס ונרמס, עד שאינו מרגיש אם איש ישראלי הוא, אם אדם הוא או בהמה שאין לה שום עצמות להרגיש". וראו בהמשך הדברים שם דברי הניחומים והעידוד של האדמו"ר.

8 ראו למשל דרשת פרשת שופטים תש"א: "והנה בכל הצרות רואים, שבאם ידעו כלם שתיקף

ובכלל אלה נזקי המשברים הרוחניים והדתיים, אינם ניתנים לריפוי ולשיקום מלא אפילו לאחר המלחמה:

ומי הוא האיש שלא יצטער בראותו צרות ישראל כאלו, בגוף ובנפש, ומי הוא שלא ידווה לבו בראותו ואין חדרים, ואין ישיבה, לא מקום תורה ולא קבוץ של לומדי תורה, ולא בשעה זו בלבד בתי ד' נהרסו, רק את זמן הזה גם להבא יִרָאָה. כי בחורים לומדי תורה יחסרו, כמה מהם נעדרו מיתות משונות וממותי רעב ר"ל [רחמנא ליצלן], וכמה מהם נאלצו לצאת לבקש אוכל להם. ואיפה נקח נערים לומדי תורה אם עתה אינם לומדים, וכמה מהם לא עמדו בניסיון ויצאו בשבת אל השוק לישא וליתן מרעב, האם נחשב שהנערים והבחורים שסבבו שנים בשוקים וברחובות במסחר או לבקש אפתחי נדיבים פרורי לחם בחול ובשבת, ואת התורה והחסידות אשר קנו במשך איזה שנים בחדרים וישיבות נשכחה מהם,⁹ הם ישובו לעת מצא אל החדרים והישיבות כמקדם?¹⁰

אין ספק כי במצב הזה המאמץ של העלאת הדרשה על הכתב, מאמץ שאין להמעיט בו בייחוד לנוכח התנאים הפיזיים ששררו באותה העת בגטו,¹¹ מלמד על מטרה גדולה ורחבה יותר. בקשתו של האדמו"ר בצוואתו להדפיס את הדרשות האלה¹² מוכיחה שהוא ראה בהן יצירה בעלת משמעות על-זמנית המיועדת לדורות העתידיים ולאנשים רבים הנמצאים במצבים שונים ולא רק דרשות נחמה שנועדו לאנשי זמנו בלבד שגורלם לא שפר עליהם. נראה שאדמו"ר נמנע מלהתייחס לאירועים היסטוריים קונקרטיים כדי לא להגביל את הדרשות הכתובות לאירוע מסוים המתרחש בהקשר מסוים, בזמן ובמקום ספציפיים. הוא רצה להנציח את הדרשות בעבור העתיד, כפי שעולה גם מצוואתו.

ייחודו של ספר הדרשות הזה שהוא עוסק מראשיתו ועד סופו בתאולוגיה של ייסורים מתוך חוויה אישית:

כשלמדנו בדברי הנביאים ודברי חכמינו זיכרונם לברכה מצרות החורבן, חשבנו שיש לנו איזה השגה בצרות אלו, אף בכינו אז לפעמים. עכשיו רואים שלשמוע צרות, ולראותם ומכל שכן לסבלם רחמנא ליצלן, כמה רב המרחק, עד שכמעט לא מיניה ולא מקצתיה... וכמה שאומרים בפינו

למחר יושעו, כי אז חלק גדול גם מן המתאישים עוד היו יכולים להתחזק. אבל דא עקא שאינם רואים את הקץ לחושך, והרבה אין להם במה להתחזק וחס ושלוש מתאישים ורוחם נופל".
9 המשפט הזה, "ואת התורה והחסידות אשר קנו במשך איזה שנים בחדרים וישיבות נשכחה מהם", מופיע בכתב היד ונשמט בדפוסים.

10 עקב תש"א, וראו שם הערתו משלהי תש"ב על חורבן היהדות בפולין "שכמעט בכליון חרוץ כלו קהילות הקודש".

11 Polen, *The Holy Fire*, p. 23–24

12 "תואילו להשתדל להדפיסם", כ"י, ŽIH, Ring. II/370, הודפס בראשית הספר אש קודש ללא ציון עמוד.

מן הצרות לא נוכל לתארם כפי שיהיו באמת, כי אינו דומה הידיעה והדיבור מהצרות לראיה.¹³

יתר על כן האדמו"ר משתף את הקורא בלבטיו ובספקותיו האינטימיים,¹⁴ דבר ההופך את הדרשות האלו למסמך מרגש וייחודי. לאחר בחינת כל הדרשות נראה שאין לו אמירה ברורה ונחרצת לא באשר למהות הייסורים ואף לא בנוגע למטרת הדרשות. יש בדרשות תהליך ומי שמתלווה אליהן מתלווה, עד כמה שאפשר, לתהליך האישי שעבר האדמו"ר. בראשית הדרשות מעיד האדמו"ר על מטרתו לחזק ולעודד: "שגם אתם נתחזקתם על ידי";¹⁵ "כשראו שאר אנשים שגם בצרותי כל כך גדולות מתחזק, התחזקו גם הם מקל וחומר בצרותיהם שלא היו כל כך מרים כמו אלו שלי".¹⁶ אבל לאחר כשנתיים מתוודה האדמו"ר ואומר שאינו משוכנע עוד בדברי הניחומים והעידוד שאמר בדרשותיו עד הלום:

ובפרט כשהצרות נמשכות, אז גם מי שהיה מחזק את עצמו ואת שאר ישראל מתחילה, גם כן נלאה מהתחזק ויגע מהתנחם. אף אם ירצה להתאמץ ולאמור איזה דברי נחומים והתחזקות, חסרים לו דבורים כיון שבמשך ימי הצרות הארוכות כבר דיבר ושנה את כל מה שהיה יכול לדבר וכבר נתישנו הדיבורים ולא יפעלו לא עליו ולא על זולותיו השומעים.¹⁷

זוהי אמירה כנה שאין כמוה רבות בספרות רבנית. שנתיים וחצי האדמו"ר דורש, מעודד ומנחם ועתה, לקראת סוף דרשותיו, "כשהצרות נמשכות", הוא אומר קבל עם ועדה שאין בו עוד הכוח להתחזק ולהתנחם – ואין בו הכוח לחזק ולנחם. יתר על כן, האדמו"ר מגלה לנו שהדברים שאמר עד עתה אינם משפיעים עליו עוד והוא גם יודע שהם אינם משפיעים על שומעי לקחו. למען הסר טעות, אין מדובר באיבוד האמונה – לא כך עולה מהמשך הדרשה

13 דרשת שבת חזון תש"ב.

14 ראו למשל את רגשות האשמה שלו בעצם כתיבת הדרשות האלה! פרשת החודש תש"ב: "ויש שהאיש בעצמו תמה על עצמו הלא נשבר אני, הלא כמעט תמיד אני במצב של בכיה, וגם בוכה כפעם בפעם, ואיך יכול אני ללמוד תורה, ובמה אני מתחזק לחדש תורה וחסידות. ויש פעמים שיש לבו לאמור, האין זאת רק אבירת הלב בקרבי, שיכול אני להתחזק וללמוד בצרותי וצרות ישראל המרובים כל כך. ושוב ישיב לעצמו הלא נשבר אני ומה רבו בכיותי וכל חיי נכאה וכהה. נבון הוא אותו האיש על עצמו". מי הוא זה "שמתחזק לחדש תורה וחסידות"? אין זה כי אם האדמו"ר עצמו, שכתב על עצמו בגוף שלישי. יש כאן עדות אישית על רגשי אשמה המכים בלבו ("שיך לבו") שמא כתיבת הדרשות מעידה על אדישות ("אבירת הלב") מסוימת למצב הקשה, על המשך שגרת חיי לימוד תורה וחסידות והחידוש בהן, כאילו לא קרה דבר.

15 דרשת וישב ת"ש. ואף-על-פי שהדברים נכתבו כפרפרזה על פסוקים מקראיים ברור שהאדמו"ר רומז בדברים הללו על מצבו שלו ועל תפקידו בתור צדיק חסידי לעורר רחמי שמים. ראו שם: "אמר הקב"ה 'לא דיין להצדיקים מה שמתוקן להם לעתיד לבוא', באמת לא דיין מה שלעתיד יהיה טוב רק גם עתה יעוררו רחמים".

16 דרשת כי תבוא ת"ש.

17 דרשת זכור תש"ב.

ולא מן הדרשות הבאות,¹⁸ אלא בגילוי לב יוצא דופן ובשיתוף הקורא בכאבו העמוק ובלבטיו האישיים.¹⁹ זוהי דוגמה אחת מני רבות לזעקה שעולה מלבו השבור והרצוף של המחבר והיא מהדהדת באוזנו של הקורא.

מה הדבר שהספר הזה יכול אפוא להנחיל לדורות, דבר שבגללו ראה מחברו לנכון לעשות מאמץ כביר ולהעלותו אל הכתב? מה רלוונטי בספר הזה בעבור הדורות שלאחר השואה? העיסוק בשאלת מהות הייסורים, שהיא הציר המרכזי שעליו סובב הספר, הוא נושא שתקף לכל זמן ועת ונראה שהאדמו"ר חש שהוא חידש בו פן ייחודי ומקורי מתוך חווייתו האישית את התופת ואת הייסורים ב"שנות הזעם".²⁰ אין בספר הזה תורה ברורה ונחרצת והאדמו"ר אינו נרתע מלהודות שהוא נבוך. דרשותיו של האדמו"ר מנסות למעשה לכונן מחדש את "שאלת הייסורים" במונחים פנומנולוגיים, כמסע דתי מטלטל, יותר מאשר לכונן שיח של חיפוש "משמעות" בלבד.²¹

נחמיה פולן ויצחק הרשקוביץ עמדו על תורת הייסורים של האדמו"ר, על התפתחותה ושינוייה, כל אחד בדרכו. שניהם עמדו על ההתפתחות בתורת הייסורים של האדמו"ר משנה לשנה משנת ת"ש ועד להגתו האחרונה ביום יח כסלו תש"ג. בראשית המלחמה שבה נכבשה פולין לא העלה האדמו"ר על דעתו שמדיניות הגרמנים תפתח לכדי פעולה מקיפה להשמדת כל היהודים. על-פי תפיסת הייסורים שלו מלפני השואה הוא ראה בצרות ובייסורים מכה זמנית בלבד מאת האל כדי לעורר את עם ישראל לשוב אליו. לדידו הייסורים הם תולדה של חטא וריחוק מן האלוהים ולכן שיבה מן החילון ומן ההתבוללות הרוחנית בתרבות המערב אל שמירת התורה והמצוות באופן המסורתי תסיר את הייסורים. בשלהי תש"א, לאחר כשנתיים שבהן התגברו הייסורים והצרות החריפו, בחן האדמו"ר את המצב וראה שאין בייסורים כדי לעורר את עם ישראל לתשובה אלא ההפך הוא הנכון – הייסורים הנוראים רק החלישו את האמונה ואת החיים הדתיים והרוחניים. בשלהי תש"ב, לאחר שהתבררו לו ממדי ההשמדה כתב כי לא יכול להיות שמטרת הייסורים לעורר לתשובה מפני שאין עוד את מי לעורר: "שכמעט בכליון חרוץ כלו קהילות הקודש... אין [את] מי ליסר, ולא לב לעורר אותו לעבודה ולתורה".²² לפיכך זנח האדמו"ר עוד בשנת תש"א את התפיסה שראתה בייסורים עונש אלוהי על חטאי בני האדם ופיתח במקומה את תפיסת האמונה באלוהים למרות הייסורים והעצים תובנה חזל"ת הטוענת כי בעתות צרה אלוהים סובל ועמו

18 וראו בהרחבה על כך את ביקורתה של אסתר פרבשטיין על מנדל פייקאז' ואליעזר שביד, **בסתר יעם**, עמ' 437 הערה 29; עמ' 452-454 והערה 72.

19 ראו על כך עוד Polen, *Holy Fire*, pp. 25-31.

20 כך מכנה האדמו"ר בצוואתו את הדרשות שכתב: "חידושי תורה משנות הזעם ת"ש תש"א ותש"ב".

21 ראו Don Seeman, "Sacred Fire – Review," *Common Knowledge* 9, 3 (2003), p. 547; idem, "Ritual Efficacy, Hassidic Mysticism and 'Useless Suffering' in the Warsaw Ghetto," *Harvard Theological Review* 101, 3-4 (2008), pp. 500-505.

22 הגהתו לדרשת פרשת עקב תש"א.

סובל יחד עמו. בשלב שלישי, בשלהי תש"ב, פיתח האדמו"ר את התפיסה של הכנעה וקבלה. על-פי התפיסה הזאת אין להצדיק את הייסורים ואין להצדיק את האל ובו בזמן יש לקבל את הייסורים ולהאמין שזהו הרצון האלוהי ושכך צריך להיות: "אומות העולם שאלו... הביטו נא מי שולט על מי, ואיך עוד הם מענים אתכם. לפיכך כתיב בה 'חקה' שגם בזה אסור להרהר, רק להאמין שכיון שכך ה' עושה, כן צריך להיות".²³ במצב כזה החיים הדתיים מתגלמים בביטול האגו האישי, בקבלת הייסורים ובהכנעה לרצון האלוהי. הדגש הוא על קבלת הרע ללא ניסיון להצדיקו. אין ספק שהרע הוא רע ואין לייפותו באצטלה דתית, ועם כל זאת על המתייסר להשלים עם הייסורים כיוון שכך הוא הרצון האלוהי. באופן פרדוקסלי דווקא התפיסה הזאת, כפי שהיטיב לבטא הרשקוביץ, מסירה את האחריות למתרחש מעם ישראל, שהרי אין הצרות באות בשל חטאי העם, ומטילה את האחריות על האלוהים בלבד.²⁴

כמדומני שעל-אף האבחנה של שלבים שונים בתורת הייסורים של האדמו"ר וההבחנה ביניהם כשלבים שונים ומבוררים – אין ההבחנה הזאת חריפה וברורה כל כך וכל שלב אינו מהווה פרדיגמה בפני עצמה. ניתן לזהות תפיסת ייסורים "מאוחרת" עוד בדרשותיו המוקדמות ותפיסת ייסורים "מוקדמת" בדרשותיו המאוחרות ואין בכך כדי לדחות את תזת ההתפתחות בתורת הייסורים של האדמו"ר אלא רק לעדן אותה. ככלל קשה לעמוד על התפתחויות הגותיות עקביות וברורות בספרות הדרשות, כל שכן בדרשות שנישאו בזמן כה טעון ומתוח בעת צרה וצוקה, כשהדרשן נסער ונדכא. לכן קשה להאמין שהאדמו"ר פיתח במצב הזה משנה סדורה, מובנית ומובחנת, על כל פנים לא באופן מודע. עוד בראשית שנת ת"ש, בדרשת פרשת חיי שרה, האדמו"ר מציג את התפיסה "המאוחרת" של ייסורים שאינם באים בשל חטא ואינם תולדה של ריחוק מה'. אב מייסר את בנו כעונש אבל אינו הורגו ולכן ייסורים כה קיצוניים שאי-אפשר לעמוד בהם אינם באים כעונש

23 דרשת פרשת פרה תש"ב.

24 על השלבים בהתפתחות תורת הייסורים של האדמו"ר ראו Nehemia Polen, "Divine Weeping: Rabbi Kalonymos Shapira's Theology of Catastrophe in the Warsaw Ghetto," *Modern Judaism* 7, 3 (1987), pp. 253–269; idem, *The Holy Fire*, pp. 36–105; הרשקוביץ, "האדמו"ר מפיאסצ'נה: הגות השואה מול הגות טרום השואה", עמ' 63–126. וראו שם עמ' 21–62 על תפיסת הייסורים של האדמו"ר לפני השואה בדרשות שכונסו בספר **דרך המלך**. מפאת קוצר היריעה, אין כאן המקום לדון בהבדלים בין פולן להרשקוביץ. עוד על תפיסת הייסורים של האדמו"ר בזמן השואה בהשוואה ליסודות חסידיים במשנתו המוקדמת מלפני השואה ראו Don Seeman, "Ritual Efficacy, Hassidic Mysticism and 'Useless Suffering' in the Warsaw Ghetto," pp. 465–505. סימן טוען כי האדמו"ר נמנע מחיפוש משמעות תאולוגית לייסורים משום שאין להם משמעות מעצם הגדרתם, ותחת זאת פנה לפן הריטואלי-תאורגי. גישה אחרת הציג אביחי צור, "הוא יתברך מסתתר בבתי גואי": תורת הייסורים של האדמו"ר מפיאסצ'נה", **דפים לחקר השואה** כה (תשע"א), עמ' 151–190. צור עומד על הפרדוקסליות של אמונתו של האדמו"ר ושל תורת הייסורים הנגזרת ממנה. הפרדוקס הקבלי של "תורת הצמצום" והחלל הפנוי משמשים את צור להכלת הפרדוקס בין רצף למשבר ובין משמעות לאי-משמעות.

על חטאי האדם ואין לחפש בהם משמעות.²⁵ כבר בראשית תש"א מציג האדמו"ר את התפיסה הדוגלת בהשלמה ובקבלת הייסורים כיוון שכך הוא הרצון האלוהי:

אבל כל זמן ש[הייסורים] עודם בנו, צריכים לקבלם באהבה, וכשדומה לנו שבעוד חודש יחלפו, ועבר החודש ולא חלפו, לא נתרגו בשביל זה ח"ו, רק צריכים לדעת שהוא יתברך יודע יותר מאתנו... "והן לא יאמינו לי" הוא מפני שהם ביסורים וסובלים כל כך מהגלות, כי לולא זאת הם יודעים שאי אפשר להשיג מעשה אלקינו, ואדרבה מפני גדלותו אי אפשר להשיג לא אותו יתברך ולא מעשיו.²⁶

התפיסה הזאת תופיע באופן מפותח ומועצם יותר בסוף תש"ב. לעומת זאת בפרשת מטות-מסעי תש"ב, דרשה אחת לפני דרשתו האחרונה, ניתן למצוא תפיסת ייסורים מוקדמת יותר: "ישנן צרות שאנו סובלים בעד עצמנו, על חטאינו, או יסורים של אהבה כדי למרק ולטהר אותנו, והוא ית' רק עמנו סובל. וישנן צרות שאנו רק עמו כביכול סובלים, צרות של קידוש השם... וביסורים כאלו אנו יותר גדולים ויותר מתרוממים, וממילא יותר יכולים מעט להתחזק". ודאי שתורת הייסורים של האדמו"ר עברה גלגולים ותהפוכות, עם זאת אם נשכיל לראות בדרשותיו של האדמו"ר ניסוח מחדש של שאלת הייסורים במונחים פנומנולוגיים לא נצטרך לחפש התפתחות מובנית וברורה, שלב אחר שלב, אלא נוכל לקחת חלק במסע רוחני מטלטל, באמצעות קריאת הדרשות.²⁷

25 על דרשת חיי שרה ת"ש ראו גם הרשקוביץ, "האדמו"ר מפיאסצ'נה: הגות השואה מול הגות טרום השואה", עמ' 120-121; צור, "הוא יתברך מסתתר בבתי גנאי", עמ' 167 הערה 37; Seeman, "Ritual Efficacy, Hassidic Mysticism and 'Useless Suffering' in the Warsaw Ghetto," pp. 483-487.

26 דרשת פרשת וישב תש"א.

27 האדמו"ר ביקש בצוואתו מראשית שנת 1943 להדפיס את הספר הזה על כל התהפוכות והשינויים המופיעים בו. אילו הייתה התפתחות הגותית ברורה ושינוי בעמדותיו של האדמו"ר כלפי משמעות הייסורים האם היה מבקש לפרסם דברים ראשוניים ובוסריים בתורתו לאחר שחזר בו והוא אינו מזדהה אתם עוד? ומדוע לא מחקם? הבקשה לפרסם את הספר על כל רבדיו ושכבותיו מעידה לדעתי שאדמו"ר לא ראה בהגותו הגות התפתחותית ברורה ומובנית. אין זאת אומרת שהוא לא שינה עמדות וכי אין למצוא בחינות שונות בהגות הייסורים שלו, ברם נראה לומר שאין כאן אמירות נחרצות. ייחודו של הספר שהוא משתף את הקוראים בהתנסותו האישית של מחברם ובהתחבטותיו. האדמו"ר נוקט כלפי הייסורים גישה מסוימת ואחר כך גישה אחרת, וכך סובב לו הגלגל לאורך כל הספר. אמנם האדמו"ר מחק דברים ואף דרשות שלמות, כפי שנראה בהמשך, שבהן אכן מופיעה האמירה, באופן כזה או אחר, שהייסורים הם תולדה של חטא וריחוק מה'. עם זאת תפיסת ייסורים כזאת מופיעה עוד רבות בלי מחיקה. לפיכך אני מעדיף לראות ב"הגות הייסורים" של האדמו"ר תיאור תהליך התנסותי שיש בו גם ספקות ומבוכה ולהימנע מחיפוש של התפתחות מובנית של "משמעות".

גילוי כתביו של האדמו"ר מפיאסצנה

חוסר בהירות קיים במחקר בכל מה שקשור לכתביו של האדמו"ר. היכן הוחבאו הכתבים? בקופסאות פח,²⁸ או בכד חלב,²⁹ או בכדי חלב,³⁰ ושמה תחת לוחות העץ של רצפת ביתו של האדמו"ר.³¹ מי מצא את הכתבים ומתי הם נמצאו? בשנת תשט"ז (1956),³² או בשנת תש"י (1950);³³ האם פועל בניין פולני מצאם לאחר המלחמה בעת חפירות יסוד לבניין חדש על גבי חורבות גטו ורשה,³⁴ או שמא ילד פולני מצאם בהריסות הגטו?³⁵ מי זיהה את הכתבים? ברוך דובדבני, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית,³⁶ או שמא פרופ' בער מארק, מנהל המכון היהודי ההיסטורי בוורשה (Żydowski Instytut Historyczny), זיהה אותם ודאג להעביר העתק מצולם לירושלים?³⁷ האם האדמו"ר עצמו הטמין את כתביו או שמא מסר אותם למישהו אחר? האם כתבי היד המקוריים נמצאים כיום בפולין או שמא הובאו לארץ בהשתדלות ממשלת ישראל?³⁸

ספרות הגיוגרפית השתלבה עם מציאות היסטורית ויחדיו השתזרו אל

- 28 מנשה אונגר, **אדמו"רים שנספו בשואה**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ט, עמ' 247.
- 29 ברוך דובדבני, "על חשיפת הכתבים", בתוך ר' קלונימוס קלמיש שפירא, **אש קודש**, ללא ציון עמוד; תידור-באומל, "אש קודש" ספרו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ומקומו בהבנת החיים הדתיים בגיטו וארשה", עמ' 173; פרבשטיין, **בסתר רעם**, עמ' 435; חנה גוטליב וחנה זינגר, **דרשות שעלו מן האפר: הרבי מפיאסצנה בגטו וורשה**, גנזך קידוש ה', בני ברק תשס"ד, עמ' 13.
- 30 עמוס גולדברג, "הרבי מפיאסצ'נה: גיבור ואנטי-גיבור", **בשביל הזכרון** 20 (תשנ"ז), עמ' 18; א' פרידמן, **עידוד בתופת: דברי העידוד של הרבי מפיאסצ'נה בגיטו ורשה על פי דרשותיו ב"אש קודש"**, הוצאת מרכז חסידי פיאסצ'נה גרוזינסק, בני ברק [חש"ד], עמ' 20; צור, "הוא יתברך מסתתר בבתי גנאי", עמ' 155.
- 31 Henry Abramson, "The Esh Kodesh of Rabbi Kalonimus Kalmish Shapiro: A Hasidic Treatise on Communal Trauma from the Holocaust," *Transcultural Psychiatry* 37, 3 (2000), p. 321
- 32 דינה הרשקוביץ, "האדמו"ר מפיאסצנה רבי קלמן קלונימוס שפירא זצ"ל הי"ד", **נתיב מרחבים** ז (תשס"א), עמ' 197. פרידמן, **עידוד בתופת**, עמ' 20.
- 33 דניאל רייזר, **המראה כמוֹאה: טכניקת הדמיון במיסטיקה היהודית במאה העשרים**, הוצאת כרוב, לוס אנג'לס תשע"ד, עמ' 110.
- 34 דובדבני, "על חשיפת הכתבים"; אונגר, **אדמו"רים שנספו בשואה**, עמ' 247; תידור-באומל, "אש קודש" ספרו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ומקומו בהבנת החיים הדתיים בגיטו וארשה", עמ' 173; וקס, **להבת אש קודש**, עמ' 38; Abramson, "The Esh"; Polen, *The Holy Fire*, p. xv; Abramson, "The Esh of Rabbi Kalonimus Kalmish Shapiro," p. 321
- 35 Shaul Magid, "Beginning, False Beginning and the Desire for Innovation (A Hasidic Master's Reflection on Beginnings: Translation and Commentary)," in A. Cohen and S. Magid, eds., *Beginning/Again: Toward a Hermeneutics of Jewish Texts* (New York: Seven Bridges Press, 2002), p. xviii. וראו גם שלמה קרליבך, **יחד כולם קדושה: סיפורים, שכתב ירוחם דן כהן**, הוצאת קול מבשר, ירושלים תשס"ג, עמ' 109; וקס, **להבת אש קודש**, עמ' 314 הערה 9 בנוגע לספר "הכשרת האברכים" בשם הרב קלמן מנחם שפירא. וראו שם שהילד העביר את הכתבים לחייל אמריקאי שהעבירם לרב דוד הולנדר.
- 36 דובדבני, "על חשיפת הכתבים"; פרידמן, **עידוד בתופת**, עמ' 20.
- 37 אונגר, **אדמו"רים שנספו בשואה**, עמ' 247-248.
- 38 פרידמן, **עידוד בתופת**, עמ' 20.

תוך המחקר באופן לא זהיר. האדמו"ר הוצג לפעמים כמי שחפר במו ידיו בור בקרקע והטמין בעצמו את כתביו³⁹ וכשנמצא כד החלב הוא הכיל את כתבי האדמו"ר ותו לא.⁴⁰ הקורא הנחשף לכל המקורות הללו נבוך ואינו מוצא את ידיו ורגליו – היכן הכתבים? היכן הוסתרו? מי הסתירם? כיצד נמצאו? וכיצד נערכו והוכנו לדפוס על הטעויות שנפלו בעריכתם המצריכות מהדורה חדשה, מוערת ומדויקת כפי שנראה להלן.

ואלה העובדות: כתביו של האדמו"ר נמצאו בשנת 1950 בחלק השני של הארכיון המחתרתי עונג שבת (ארכיון רינגלבלום) בכד חלב אחד עם עוד אלפי מסמכים.⁴¹ האדמו"ר מסר את כתביו לארכיון עונג שבת ולא הטמין אותם בעצמו באדמה. ישראל ליכטנשטיין, מנהל בית הספר בר בורוכוב, קבר אחר כך את הכתבים תחת בית הספר, ברחוב נובוליפקי (Nowolipki) 68, יחד עם מסמכים רבים אחרים.⁴² והאדמו"ר גם לא קבר את כתביו תחת רצפת ביתו ברחוב דז'ילנה (Dzielna) 5 והם לא נמצאו בידי ילד פולני שמסרם לחייל אמריקאי ועוד סיפורים כהנה וכהנה. כדי החלב נמצאו בדצמבר 1950 בידי פועלי בניין פולנים כנראה⁴³ ואלה מסרו אותם למכון היהודי ההיסטורי בוורשה והכתבים המקוריים מאוכסנים שם גם בזמן כתיבת השורות האלה ומעולם לא הגיעו לארץ. כתבי האדמו"ר נמצאים במצב טוב מאוד ועבודת השימור שעשה המכון במשך השנים ראויה לציון.⁴⁴

כיצד אפוא הגיעו כתבי האדמו"ר מפיאסצנה לארכיון עונג שבת? שמואל קאסוב שיער כי שמעון הוברבנד, חבר הנהלת ארכיון עונג שבת,⁴⁵ היה אחראי לכך: "[הוברבנד] היה קרוב במיוחד לרבי קלונימוס שפירא, 'הרבי מפיאסצ'נו', שהיה אחד ההוגים הדתיים החשובים בגטו. סביר שהוברבנד הוא האחראי לכך שהארכיון השיג רבים מהכתבים ומהדרשות שכתב שפירא בימי המלחמה".⁴⁶ הוברבנד היה רב והיסטוריון צעיר שהכיר את רינגלבלום עוד מזמן עבודתם

39 Polen, "Divine weeping," p. 253; Abramson, "The Esh Kodesh of Rabbi Kalonimus Kalmish Shapiro," p. 321; וקס, **להבת אש קודש**, עמ' 38; צור, "הוא יתברך מסתתר בבתי גואי", עמ' 155.

40 כך למשל עולה אצל אוגור, **אדמו"רים שנספו בשואה**, עמ' 247–251 למעט החלפת הכד בקופסאות פח.

41 על ארכיון עונג שבת ועל חלקי הארכיון בפירוט ראו שמואל ד' קאסוב, **מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו? מבט חדש על עונג-שבת – הארכיון היהודי החשוב מגטו ורשה**, יד ושם ודביר, ירושלים תשע"ד.

42 שם, עמ' 379.

43 ואולם אין שום תיעוד מדויק לעובדה הזאת.

44 תודה לפרופ' פול שפיבק (Paweł Śpiwak) מנהל המכון ולד"ר אלאונורה ברגמן (Eleonora Bergman), ראש מדור ארכיון רינגלבלום שאִפְּשְׂרו לי בטובם לבחון את כתבי היד המקוריים; לסגן המנהל הד"ר ריז'רד בּוּרְק (Ryszard Burek), ולראש אגף הארכיונים של המכון הגב' אגניִשְׂקָה רֶשְׁקָה (Agnieszka Reszka), שאִפְּשְׂרו לי לבחון את כתבי היד האלו בשעות לא שעות שבהן היה הארכיון סגור לקהל הרחב.

45 ראו שמעון הוברבנד, **קידוש השם: כתבים מימי השואה מתוך הגנזים של ארכיון רינגלבלום בגיטו וארשה**, בעריכת נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש, הוצאת זכור, תל אביב תשכ"ט.

46 קאסוב, **מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו**, עמ' 183.

לפני המלחמה בשלוחה הוורשאית של מכון המחקר לחקר היידיש – ייווא (יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט). כשהחל הגירוש הגדול השיג הוברבנד עבודה, בעזרתם של חברי עונג שבת, בבית החרושת למברשות של אמיל וייץ, אבל ב־18 באוגוסט 1942 פרץ הס"ס לבית המלאכה והוברבנד נלקח לאומשלגפּלץ ומשם לטרבלינקה.⁴⁷ יש לציין שהוברבנד היה גם קרוב משפחה של האדמו"ר – הם היו בני דודים, אימותיהם אחיות, בנות האדמו"ר רבי חיים שמואל הלוי הורביץ מחנצ'ין (Checiny).⁴⁸ הוברבנד אף ערך את כתב העת "הכרם" שיצא מטעם הישיבה של האדמו"ר מפיאסצנה, בשנים תרצ"ג-תרצ"ד (1933).⁴⁹

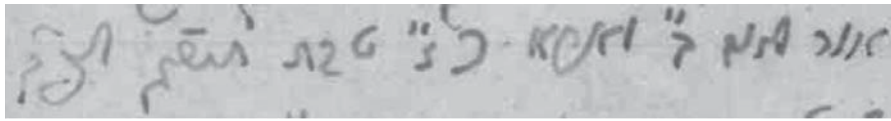
ואולם לא ייתכן שר' שמעון הוברבנד העביר את כתבי בן דודו, האדמו"ר מפיאסצנה, לארכיון עונג שבת. הוברבנד נרצח באוגוסט 1942, ואילו בין כתבי האדמו"ר ישנם פריטים מאוחרים יותר. אמנם האדמו"ר נשא את דרשותו האחרונה בשבת חזון ד' באב תש"ב (18 ביולי 1942), חודש לפני שילוחו של הוברבנד, אבל הוא לא מסר מיד את קובץ דרשותיו ואף הגיה אותו כמה פעמים, כפי שנראה בהמשך. הגהתו האחרונה בתוך הדרשות הללו תוארכה בכתב ידו ביום שישי יח בכסלו תש"ג (27 בנובמבר 1942) ולפיכך מן הנמנע שקובץ הדרשות הזה נמסר לרב הוברבנד שנשלח לטרבלינקה כשלושה חודשים לפני ההגהה הזאת. באשר לשאר כתביו של האדמו"ר – מכתב בקשה והנחיה שצירף האדמו"ר לכתביו, שרובם נכתבו לפני המלחמה, מעיד כי הם נמסרו עם דרשותיו שנאמרו בגטו ולא אחד־אחד: "הנני מבקש מכם אהובי ויקרי, שכשיעזור ד' ויגיעו לידכם הקונטרסים 'הכשרת האברכים', 'מבוא השערים'

47 שם, עמ' 182–185. וראו עוד י' קרמיש, "על קברו הבלתי נודע של הרב שמעון הוברבנד הי"ד", בתוך זכור: קובץ תיעודי למסירות נפש בתקופת השואה, חלק יא, אגודת זכור בישראל, ירושלים תש"ן, עמ' 155–158.

48 הוברבנד גם הוא נולד בחנצ'ין ב־19 באפריל 1909. על הוברבנד ראו יעקב מלץ ונפתלי לאו (עורכים), פיוטרקוב־טריבונלסקי והסביבה: ספר זכרון, תל אביב [חש"ד], עמ' 287–290; שמעון הוברבנד, קידוש השם, עמ' 11.

49 ראו גיליונות ד-1.

(לחובת האברכים), 'צו וזירוז' ו'חידושי תורה' משנות הזעם ת"ש תש"א ותש"ב, תואילו להשתדל להדפיסם, אם יחד או כ"א [כל אחד] לבדו, כפי ראות עיניכם הטובות".⁵⁰ יתרה מזו, המכתב הזה הוא מתוארך ומלמד שמסירת כל הכתבים לארכיון לא הייתה לפני 3 בינואר 1943: "אור ליום ב" וארא כז"⁵¹ שבת תש"ג לפ"ק [לפרט קטן]". כלומר על-פי התאריך הזה לא יכול היה הוברבנד, שנרצח כאמור באוגוסט 1942, למסור את הכתבים הללו לארכיון עונג שבת.

ארכיון יד ושם (איו"ש), M.10.AR.2/370

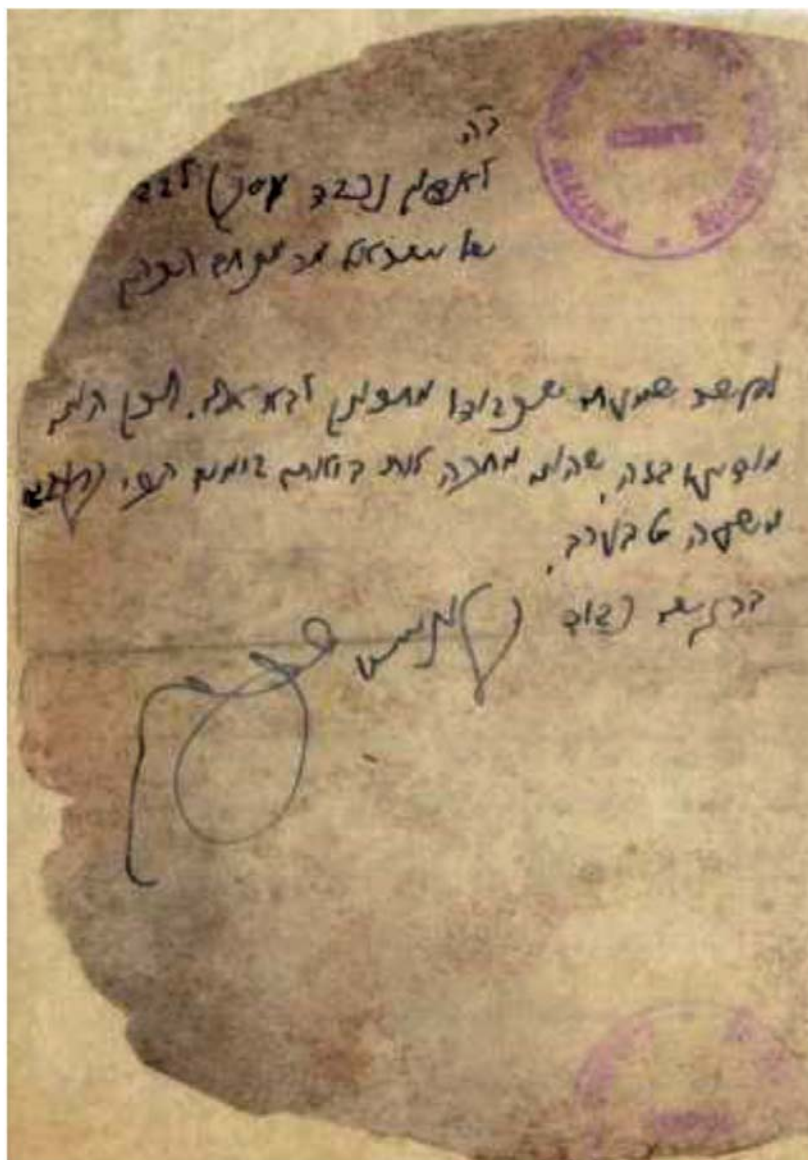
אכן אפשר שהרב שמעון הוברבנד יידע את חברי הארכיון בדבר קיום כתביו ודרשותיו של האדמו"ר מפיאסצנה ובדבר חשיבותם ושכנע אותם להשיגם, אבל ברור שלא הוא זה שהעביר את הכתבים לארכיון. מי אפוא העביר את הכתבים? לא נוכל לענות על השאלה הזאת בוודאות, אבל יש לתת את הדעת לחבר נוסף במערכת עונג שבת שהיה בקשרים עם האדמו"ר – הלוא הוא מנחם קון.

מנחם מנדל קון (הכהן) (1881–1943) היה סוחר עשיר ובעל קשרים טובים עם החוגים הדתיים בגטו. קון כתב ביומנו שהוטמן בארכיון עונג שבת כי הרב שמעון הוברבנד היה "חברו הטוב ביותר".⁵² קון נבחר להיות גזר הארכיון ושימש אחד ממגייסי המימון הראשיים שלו עד מותו באפריל 1943.⁵³ בחלק הראשון של ארכיון עונג שבת נמצא מכתב בכתב ידו ובחתימתו של האדמו"ר מפיאסצנה ובחותמתו, ללא תאריך, ובו האדמו"ר נענה לבקשתו של קון לבוא ולפגוש אותו וקבע אתו זמן פגישה:⁵⁴

50 כ"י, ŻIH, Ring. II/370. הודפס בראשית הספר אש קודש ללא ציון עמוד.
 51 בכל מהדורות הדפוס כתבו בטעות – כו' במקום כז'. נדפס בראש הספר אש קודש.
 52 קאסוב, מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו, עמ' 171. וראו את קינתו של קון על הוברבנד (בתרגום לעברית), "לזכר ידידנו האהוב, חבר 'עונג-שבת' הרב שמעון הוברבנד הי"ד", בתוך זכור: קובץ תיעודי למסירות נפש בתקופת השואה, אגודת זכור בישראל, בני ברק תש"ן, חלק יא, עמ' 159–160. את קינתו סיים במילים הללו: "אנו חבריך ב'עונג-שבת' נשבעים בכל הקדוש, כי יבוא יום השחרור, ואם ניוותר בחיים, אנו כולנו ניקום את נקמת דמך, אנו נזכור אותך ונכבדך לעולמים".

53 קאסוב, מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו, עמ' 170–172.
 54 כ"י, ŻIH, Ring. I/593. קאסוב, מי יכתוב את ההיסטוריה שלנו, עמ' 456 הערה 32, מזכיר את האיגרת הזאת וכותב כי: "הארכיון מכיל גם מכתב ידידותי מהרבי מפיאסצ'נו, הרב קלונימוס שפירא, שמבקש מקון לבקר אותו". ליתר דיוק, לא הרבי ביקש מקון אלא קון ביקש מן הרבי והרבי נענה לו וגילה את היענותו באיגרת הזאת.

ב"ה [בעזרת ה'].
לאדון נכבד עסקן לבב
של ישראל מר מנחם הכהן
לאשר שמעתי שכבודו מתכוון לבא אלי, לכן הנני
מודיעו בזה, שהנני מחכה את ביאתו בימים הכי קרובים
משעה 6 בערב,
ברגשי כבוד
קלונימוס שפירא.

איו"ש, M.10.AR.1/593

כתביו של האדמו"ר מפיאסצנה נמסרו לארכיון עונג שבת בין 3 בינואר לפברואר 1943, הזמן שבו הוטמן החלק השני של הארכיון. בתקופה הזאת עדיין היה קון בין החיים. הדעת נותנת שהאדמו"ר מסר את כתביו לקון, אבל יש להדגיש שזוהי השערה בלבד – עם זאת הטובה ביותר – עד שיימצאו עדויות חדשות אם בכלל.

כאמור, חלקו השני של הארכיון הועבר למכון היהודי ההיסטורי בדצמבר 1950 והחל לעבור תהליך של מיון. בקטלוג פנימי של המכון, הקיים במספר עותקים בודדים מראשית שנת 1955, מופיעים ברשימת הממצאים כל כתביו של האדמו"ר – מזוהים, ממוספרים ומקוטלגים.⁵⁵ ברוך דובדבני, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, ביקר במכון בשנת 1956 והכין עותק מיקרופילם של דרשות האדמו"ר מזמן השואה.⁵⁶ הוא הביא את סרט הצילום הזה לארץ וזה נמסר לאחיינו של האדמו"ר, ר' אלימלך שפירא,⁵⁷ ושימש הבסיס לפרסום הדרשות שיצאו לאור בשנת תש"ך (1960) בשם **אש קודש**.

ואולם הספר הזה שונה מן הכתבים האחרים של האדמו"ר הנמצאים בארכיון רינגלבלום. **צו זרוז** הודפס במכונת כתיבה ואילו **בהכשרת האברכים ומבוא השערים** גוף הטקסט מופיע בכתב יד של מעתיק ונוספו עליו מעט הערות והגהות של האדמו"ר, בעיקר בשולי הגיליון.⁵⁸ הדרשות משנת ת"ש – תש"ב לעומת זאת הן ברובן בכתב ידו של האדמו"ר ורק מעט מן הדרשות הראשונות עברו העתקה.⁵⁹ העובדה הזאת הייתה בעוכריו של קובץ הדרשות הזה. שאר הספרים יצאו לאור על-פי כתב היד הברור של המעתיקים ולכן לא

55 עותק אחד של הקטלוג הפנימי הזה קיים בכתב יד ועוד חמישה עותקים שלו מודפסים במכונת כתיבה. אני מודה לד"ר אליאונורה ברגמן, ראש ארכיון רינגלבלום, שהביאה לידיעתי את דבר קיומו של הקטלוג הזה.

56 ברוך דובדבני טען כי הוא גילה וזיהה לראשונה את דרשותיו של האדמו"ר בעת חיפוש בחומר לא ממוין במכון היהודי ההיסטורי. ראו דובדבני, "על חשיפת הכתבים", וראו גם עדותו במשפט איימן שבו הוא נוקב בשנה הלועזית 1956, <https://www.youtube.com/watch?v=elbFXQFTcAY> (החל מהדקה 8:30). בעדות זו ישנן בעיות רבות מבחינה היסטורית. שם הוא מספר כי בזמן חיפושיו בארכיון לא מצא דבר עד ש"ביום אחד" הובא כד חלב לארכיון על ידי פולני, כאשר משתמע מדבריו כי הכד הובא בזמן היותו שם, כאשר באמת הכד הובא בדצמבר 1950 – יותר מחמש שנים לפני ביקורו. עוד מספר כי "מצאתי בתוך הכד את הספר הזה". הכד רוקן מתוכנו מיד כשהובא לארכיון ולאחר מכן החלו פעולות שימור, מיון וקטלוג – ממילא לא היתה אפשרות של חיפוש "בתוך הכד".

57 לא עלה בידי לאשש את טענתו של אונגר, שהובאה לעיל, כי פרופ' בער מארק, ראש המכון להיסטוריה יהודית בוורשה, העביר העתק ל"מוסד מדעי במדינת ישראל בירושלים". אין העתק שכזה בספרייה הלאומית בירושלים או בספריות האוניברסיטה העברית ואילו העתק המיקרופילם שברשות ארכיון יד ושם (M.10.AR.2/370), "דרשות בשבת של הרב שפירא קלונימוס" הועבר ישירות מן המכון להיסטוריה יהודית בוורשה לידי ארכיון יד ושם ב-26 במאי 1980 יחד עם כל שאר כתבי האדמו"ר מפיאסצנה אשר בארכיון רינגלבלום. תודתי לליטל בר, מנהלת מחלקת יעץ ומידע באגף הארכיונים של יד ושם, וליהודית קליינמן מנהלת הארכיון המנהלי ביד ושם, עבור העזרה באיתור רישומי הנכנסות.

58 על הספרים האלו ודרכי עריכתם ראו את המבוא שלי למהדורה החדשה.

59 הדרשות המועתקות הן: מראש השנה ת"ש ועד פרשת פקודי ת"ש (14 בספטמבר 1939 – 9 במרס 1940), לא כולל את פרשות חיי שרה, תולדות, ויצא (מנובמבר 1939), המופיעות

נפלו בהם טעויות. ואילו בקובץ דרשותיו מן השואה, המבוסס ברובו על כתב ידו הקשה לקריאה ולפענוח, חלו שיבושים ונפלו טעויות כפי שנראה. וככה התנהלה עריכת קובץ הדרשות הזה: לאחר שהובא צילום המיקרופילם לארץ הוא הומר לצילום על דפים קטנים בגודל של חצי דף A4. צוות העורכים המסור מנה ארבעה אנשים: ר' אליהו המר ובנו ר' אברהם המר, שהיה אז תלמיד ישיבה בירושלים, ר' אלימלך בן פורת ור' אלעזר ביין. על המלאכה פיקח אחיינו של האדמו"ר מפיאסצנה ובנו של ר' ישעיהו שפירא "האדמו"ר החלוץ" – ר' אלימלך שפירא. הצוות חילק את צילום כתב היד ביניהם וכל אחד עבד על חלק אחר.⁶⁰ אחת לשבועיים נפגשו כל הארבעה ודנו בספקות שהתעוררו בהם מפאת קשיים בפענוח כתב ידו של האדמו"ר. ר' אלעזר ביין היה סופר סתם במקצועו ונחשב בעיני שאר הקבוצה כבר-סמכא בקריאת כתבי יד ובפענוחם ולכן הוא הכריע בספקות הללו.⁶¹ ואולם לא זו בלבד שכתב ידו של האדמו"ר קשה לפענוח – גם הצילומים שבהם השתמשו העורכים היו קטנים ובלתי איכותיים, צילומי שחור-לבן שנעשו בהמרה מצילום מיקרופילם. היום יש בידינו כלים משוכללים הרבה יותר לפענוח כתב היד, שלא היו בידי עורכי הספר. בחינת כתב היד המקורי שערכתי בוורשה בצילום אלקטרוני שלו ויכולת אופטית של הגדלה במאות אחוזים מאפשרת פענוח מדויק, פתרון ספקות, זיהוי המחיקות ועוד.

פענוח חדש של הדרשות

עורכי מהדורת תש"ך ערכו את כתב היד ועשו בו שינויי לשון ותיקונים של כתיב מלא וכתיב חסר, זכר ונקבה, יחיד ורבים, הוספת מילות קישור וכדומה. מהדורה מאוחרת יותר של **אש קודש** יצאה בשנת תשס"ח (2007) והיא מבוססת על מהדורת תש"ך.⁶² למעשה אין בה שינויים של ממש אלא רק גופן אותיות חדש, סידור פסקאות מחודש, פתיחת ראשי תיבות והפניות לספרות ראשונית.⁶³ עם זאת עיון בכתב היד מלמד על טעויות של ממש שנפלו בפענוח וזיהוי המילים, טעויות שמשנות לפעמים את תוכן הדרשה מן הקצה אל הקצה. להלן כמה דוגמאות:

1. בדרשת ראש השנה ת"ש נכתב במהדורת הדפוס כך: "כי היום הרת עולם וכל

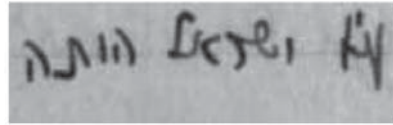
בכתב ידו של האדמו"ר. כל הטקסט מדרשת פרשת ויקרא ת"ש ועד דרשתו האחרונה משבת דברים-חזון תש"ב (16 במרס 1940–18 ביולי 1942) קיים בכתב ידו של האדמו"ר.
60 דבר המסביר את חוסר העקביות שבדפוס, למשל בדרשות ת"ש-תש"א מופיע "אלקים" בכתב ידו של האדמו"ר ואלו בדרשות תש"ב מופיע "אלוקים" בכתב ידו של האדמו"ר. זאת מופיעה בכתב יד אך ורק בכתב חסר.

61 על-פי ריאיון שערכתי בשנת תשע"ד עם ר' אברהם המר.

62 **אש קודש**, פלדהיים, ירושלים תשס"ח.

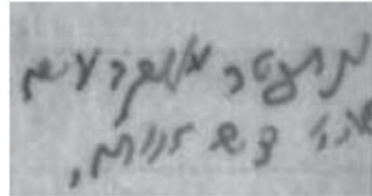
63 עם זאת גם במהדורת תשס"ח חלו טעויות ניכרות הן בפתיחת ראשי התיבות והן בהפניות.

הבריאה לגלות מלכותו ית' [ברך] על ישראל היתה". לעומת זאת עיון בכתב היד מורה על שינוי קטן – לא "על ישראל" אלא "ע"י [על-ידי] ישראל". אמנם שינוי קטן, אבל חשוב ביותר כי הוא משנה לחלוטין את משמעות העניין. על-פי מהדורת הדפוס מטרת כל הבריאה היא שמלכותו יתברך (כלומר נוכחות ה') תתגלה "על" עם ישראל, כלומר המיקוד הוא לאומי. לעומת זאת על-פי כתב היד מטרת הבריאה היא אוניברסלית. מטרת הבריאה היא לגלות מלכותו לכולם באמצעות עם ישראל – "על-ידי ישראל היתה".

איו"ש, M.10.AR.2/370

2. בדרשת וישלח ת"ש נכתב במהדורות הדפוס: "ונתפטר מעקביים שהיה דש אותו" המילה "מעקביים" אינה ברורה מצד עצמה ואף אינה ברורה מצד ההקשר ותוכן הדרשה. עיון בכתב היד מלמד שנפלה טעות בפענוח המילה הזאת מפאת הקושי בזיהוי כתב ידו של האדמו"ר שכתב "מעקב עשו" כלומר יעקב נפטר מעקב אחיו – עשיו. וכך כתוב שם: "וכל הישועות שלו עד עתה באו אחר שעשו דש אותו בעקבו, ונתפטר מעקב עשו שהי' [ה] דש אותו".

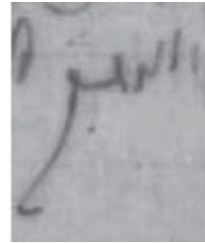

איו"ש, M.10.AR.2/370

3. בפרשת קדושים ת"ש מסתיימת הדרשה במהדורות הדפוס במילים האלה: "וזו והתקדשתם וכו', תמיד תשתוקקו להתקדש ... ואז כי אני הוי' [ה] אלוקיכם שגם אלקים בחי' [נת] דין יומשך לבחי' [נת] הוי' [ה] רחמים". המילה "יומשך" קשה להבנה, הן במשפט הזה בפני עצמו והן מתוך ההקשר הכללי של הדרשה העוסקת ב"המתקת הדינים". "המתקה" ו"המשכה" הן מושגים קבליים שונים – "המשכה" היא פעולה אנושית שבה האדם "מושך" שפע אלוהי כלפי מטה, אל העולם הזה. לעומת זאת "המתקה" היא פעולה אלוהית שבה הקב"ה מחליט להמתיק את הדין.⁶⁴ היכרות קרובה עם צורת כתב ידו של האדמו"ר מעלה כי כתב "יומתק" ולא "יומשך"

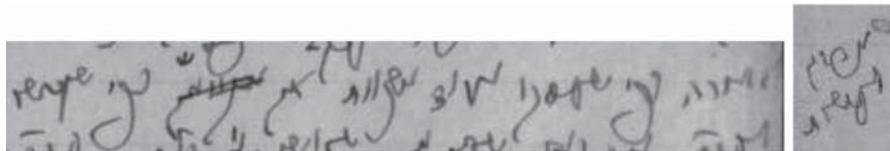
64 ראו ר' שניאור זלמן מליאדי, ליקוטי תורה, פרשת חוקת, מאמר "ביאור ע"פ זאת חקת", הוצאת קה"ת, ניו יורק תשנ"ט, עמ' נז ע"ב – ס ע"א.

ולמעשה כתב כי ככל שעם ישראל ישתוקק לקדושה – כך ימתיק האל את הדינים.⁶⁵

איו"ש, M.10.AR.2/370

4. בפרשת אמור ת"ש מתאר האדמו"ר את ההתרופפות בלימוד תורה ובקיום מצוות מחמת המצב העגום שנמצאים בו יהודי ורשה. בהקשר הזה מופיע בדפוסים משפט מעורפל וסתום: "הלא אדרבה אין עוסקין בתורה כפי שעסקו ועוד שמצוות אין מכוין לעשות כפי שעשו". מהו "מכוין" בהקשר הזה? האם זה "מכוונין" ונשמטה אות או שמא "מכוון" ואזי התחביר של המשפט אינו עולה יפה. עיון בכתב היד מלמד שנפלה טעות בפענוח הכתוב. בראשונה כתב האדמו"ר "ועוד, מצוות אין מקיימין כפי שעשו" ולאחר מכן מחק את המילה "מקיימין", והוסיף מעליה את הסימון הבא ♣ המורה על הערה בשולי הגיליון. בהערה הזאת כתב "מרבין לעשות", והנה המשפט המלא: "הלא אדרבה אין עוסקין בתורה כפי שעסקו, ועוד [וגם] – מצוות אין מרבין לעשות כפי שעשו". עתה הכל ברור.

איו"ש, M.10.AR.2/370

5. לפעמים הושמטה מילה במהדורת הדפוס או שונתה בעקבות אי-הבנת המילה או מקומה. בדרשת ראש השנה תש"ב מביע האדמו"ר צער רב על שאנשים מתפללים רק על צורכי עצמם ועם זאת הוא מגלה רגישות למצב הבלתי נסבל בגטו ומצדיק תפילה כזאת: "אבל בשעה שהאיש מוכה ביסורים קשים – קשה שלא יצעק על כאביו ... לכן על אנשים כערכינו ובפרט בצרות מרות כאלו, א"א [אי-אפשר] שלא נצעק ונתפלל לד' גם בר"ה [בראש השנה] ויוה"כ [ויום הכפורים] על יסורינו וכאבינו". ברם האדמו"ר מביע את צערו על תפילה כזאת ומסיים ואומר שבמקרה הזה יש להתפלל

65 זאת ועוד, האדמו"ר חזר בו מן הדרשה הזאת ומחק אותה על-ידי סרטוט שני קווים לאורכה. בדפוסים לא נזכר דבר על אודות מחיקת הדרשה הזאת וראו על כך להלן.

על התפילה עצמה, שיש להתפלל כי נזכה להתפלל תפילה ברמה גבוהה שאינה עוסקת רק בצורכי האדם אלא בצורכי שמים: "אבל 'ויזעקו' שתעל תפילתם אל האלקים מן העבודה, ע'ז [על זה] בעצמו התפללו, שתפילתם מן העבודה תתעלה אל האלקים, שיתפללו צרכי שמים לא צרכי עבודה". את הדרשה סיים בצורך להתפלל על התפילה: "וזה 'מן המצר קראתי י'ק', עתה אני קורא מן המצר על צרותי, אבל 'ענני במרחב י'ק' – שאקרא אותך במרחב, מתוך הרחבה, ואתפלל להתפלל תפילה טובה ועילאה, רק לשם י'ק'". ואולם בניגוד לכתב היד שאין בו ספק כלל, שינו בדפוס מ"ואתפלל להתפלל תפילה טובה ועילאה" ל"וגם כן להתפלל תפילה טובה ועילאה" (ההדגשות שלי, ד"ר) ובכך החמיצו את רעיון התפילה על התפילה.

6. בדרשת ויקהל ת"ש הוחלפו בטעות במהדורת הדפוס הראשונה שני משפטים, טעות שהחריפה במהדורה המחודשת של תשס"ח. ובקצרה – במהדורת תש"ך מופיעים הדברים הללו: "רק בזה שאין עושין מלאכה שעושין בו' ימי המעשה, כי השבת גם מן ימי החול עושה קדושה". במהדורת תשס"ח המירו את הפסיק בין המשפטים הללו לנקודה והמשפט השני "כי השבת גם מן ימי החול עושה קדושה" הורד למטה, לשורה חדשה, ושימש פתיח לפסקה חדשה. ברם בכתב היד סדר המשפטים הפוך, דבר שיש לו כמובן משמעות לעצם הבנת הדרשה: "כי השבת גם מן ימי החול עושה קדושה, רק בזה שאין עושין מלאכה שעושין בו' ימי המעשה".

יש עוד דוגמאות רבות אבל לא כאן המקום לפרטן. בדפוסים נשמטו גם מילים רבות לאורכו ולרוחבו של הספר הזה, משפט שלם אחד ואף פסקה שלמה אחת. בדרשת פרשת עקב תש"א נשמטו הדברים האלה: "ואת התורה והחסידות אשר קנו במשך איזה שנים בחדרים ושיבות נשכחה מהם". המשפט הזה מופיע בכתב יד בשולי הגליון למעלה, בראש הדף, כתוספת לטקסט, באמצעות הפניה ממוספרת באות א, ונראה כי נעלם מעיני עורכי מהדורת הדפוס. בדרשת בא תש"ב נשמטה ואולי הושמטה פסקה שלמה בראשית הדרשה. את כל ההשמטות החזרתי לגוף הטקסט במהדורה שהכנת.

תיחום וסדר הדרשות

תיחום הדרשות בכתב היד הזה אינו ברור תמיד. יש שהאדמו"ר רשם כותרת ובה ציין לאיזו שבת הוקדשה דרשתו ויש שפתח מיד בדרשה והקורא נדרש להבין לאיזו שבת היא נועדה על סמך הפסוק הפותח או תוכן הדרשה. במהדורת הדפוס כתבו העורכים כותרת לכל דרשה בלי לציין אם זוהי כותרת שכתב האדמו"ר או שמא תוספת עריכה שלהם. עיון בכתב היד מלמד שיש דרשות הניתנות לתיחום באופן שונה ממה שמופיע בדפוסים. זאת ועוד, יש שאיחדו בדפוסים שתי דרשות שונות לדרשה אחת ויש שהפרידו דרשה אחת לשתי דרשות שונות. ואלו הם השינויים:

דרשת יום הכיפורים ת"ש: בדרשת שבת תשובה ת"ש אין כותרת אלא פתיחה ישירה בפסוק "שובה ישראל עד ה' אלוהיך כי כשלת בעונך".⁶⁶ לאחר מכן מופיעה דרשה הפותחת במשנה האחרונה במסכת יומא "אמר רבי עקיבא אשריכם ישראל לפני מי אתם מטהרין ומי מטהר אתכם אביכם שבשמים". במהדורות הדפוס מופיעות שתי הדרשות האלה יחד תחת הכותרת "שבת תשובה". ואולם הן מעיון פילולוגי בכתב היד והן מתוכן הדרשה השנייה ברור כי זוהי דרשה חדשה העומדת בפני עצמה ונאמרה כנראה ביום הכיפורים שחל בשנת ת"ש בשבת, שבוע לאחר שבת תשובה. בכתב היד ניתן לראות שכשקיימות כמה דרשות לאותה שבת הן מובאות תמיד במרווח של שורת רווח אחת בלבד. לעומת זאת המרווח בין דרשת שבת תשובה לדרשה הזאת עומד על ארבע שורות, דבר המעיד על דרשה חדשה. זאת ועוד, דרשת שבת תשובה נכתבה בדיו כחולה ואילו הדרשה הזאת בדיו שחור, דבר המלמד כי לא נכתבו יחדיו באותו הזמן. הדרשה הזאת עוסקת בטהרה ובכפרה שהן המושגים העיקריים ביום הכיפורים; זאת ועוד, המקור שעליו נסבה הדרשה הלוא היא המשנה האחרונה במסכת יומא (יום הכיפורים). ניתן אפוא להניח שהדרשה הזאת נאמרה ביום הכיפורים. המסקנה הזאת אינה טכנית בלבד ויש לה השלכות מחקריות. אי-הזיהוי של הדרשה הזאת בתור דרשת יום הכיפורים והסתמכות החוקרים על הדפוסים בלבד, בלי עיון בכתב היד המקורי, הביאה אותם למסקנה שהאדמו"ר הפסיק לדרוש לאחר שבת תשובה למשך כחודשיים, עד לשבת חיי שרה, בעקבות מותם של בנו, כלתו, גיסתו ואמו.⁶⁷ ואולם מדוע לא דרש הרבי ביום הכיפורים? הלוא צרותיו החלו לאחר יום הכיפורים, בפציעת בנו בתאריך יב בתשרי ובפטירתו ביום טוב שני של סוכות, טז בתשרי. העיון בכתב היד עונה על הקושיה הזאת. האדמו"ר אכן דרש ביום הכיפורים ופסק רק לאחר פציעת בנו. לקראת סוף ה"שלושים" חזר לדרוש בשבת פרשת חיי שרה.

דרשות הגדת פסח: דרשותיו של האדמו"ר על הגדת פסח ת"ש ותש"א סודרו בדפוסים מחדש על-פי סדר ההגדה. ואולם מעיון בכתב היד עולה בבירור שהדרשות אינן מסודרות על-פי סדר ההגדה וכי לסדר הפנימי ביניהן נודעת חשיבות כי כל דרשה בנויה על קודמתה ומשתמשת ביסודות שהונחו בקודמתה.⁶⁸ בפסח תש"א למשל יש כמה דרשות. הראשונה פותחת בדרשת "והיא שעמדה". בדרשה הזאת עוסק האדמו"ר במושג הישועה וטוען שגם במצב שאנו בידי

66 הושע יד, ב.

67 ראו תידור-באומל, "אש קודש" ספרו של האדמו"ר מפיאסצ'נה ומקומו בהבנת החיים הדתיים בגיטו וארשה", עמ' 175: "אין אנו מוצאים בספר דרשות לשבתות שבין שבת שובה לפרשת חיי שרה ת"ש (15.9.39–4.11.39) וזה מכיוון שבתקופה זו נהרגו בנו, גיסתו וכלתו"; וראו גם Polen, *Holy Fire*, pp. 15–16. בהשפעת הדפוסים שהדפיסו את דרשת יום הכיפורים יחד עם דרשת שבת תשובה הרחיבו מעט תידור-באומל ופולן את תקופת היעדרות הדרשות בשעה שלמעשה החסר הוא בין 28 בספטמבר ל-28 באוקטובר 1939, שבתות פרשת בראשית, נח, לך לך, וירא. 68 עיון בסדר הפנימי של דרשות הגדת פסח, כפי שמופיע בכתב יד, ומשמעות הסדר להבנת תוכני הדרשות מצריך מאמר בפני עצמו.

שונאינו עדיין יש תקווה לישועה: "ובזה צריכים לחזק את תקותנו שאפילו כשנדמה לנו שכבר אנו בידם ח'ו [חס ושלו] ג'כ [גם כן] יצלנו". בדרשתו העוקבת "שאינו יודע לשאול", שהיא הדרשה השנייה לפי סדר כתב היד, טוען האדמו"ר כי אף שהישועה והגאולה אינן נראות לעין ואינן גלויות הן קיימות בכוח, והאדם אינו נדרש אלא לגלותן ולהוציאן מן הכוח אל הפועל "וכיון שפסח הוא מקור לכל הישועות והגאולה כנודע, רק שהם עוד בכוח וצריכים להמשיכם להתגלות, לכן מצוה בשאלה להגיע אל הישועה והגאולה שלא נתגלה עוד להמשיכה ולגלותה". באמצעות השאלות של ארבעת הבנים בהגדה של פסח, המבטאות את לימוד התורה, כפי שעולה מדרשתו השנייה – יכול האדם להוציא את הגאולה ואת הישועה מן הכוח אל הפועל. בדרשה השלישית "מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי עקיבא" עוסק האדמו"ר באפיון הנכון של לימוד התורה. סדר הדרשות בכתב היד מגלה מבנה מסודר ומודרג. בראשונה פיתוח תקווה לישועה גם בעת צרה, לאחר מכן הטענה כי ישועה זו תבוא באמצעות השתדלות אנושית בלימוד תורה ולאחר מכן אפיון לימוד התורה הזה שלא כאן המקום לתארו. ואולם בדפוסים סודרו הדרשות לפי סדר ההגדה. הדרשה השלישית בכתב יד הובאה בדפוס כדרשה הראשונה, ואילו הדרשה הראשונה בכתב היד הובאה בדפוס כדרשה השלישית – כלומר בדיוק בסדר הפוך וכך המבנה המדורג, הנבנה דרשה מעל גבי דרשה – נשמט.

דרשת ראש השנה תש"ב: כאמור, כשדרש האדמו"ר כמה דרשות לאותה שבת צוין בכתב היד רווח של שורה בין דרשה לדרשה ומכלל הן אתה שומע לאו. כלומר, אם אין שורת רווח והדברים נכתבו ברצף משמע שמדובר בדרשה אחת. ואולם אחת מן הדרשות בשבת ראש השנה תש"ב שהופיעה בדפוסים כדרשה בפני עצמה היא למעשה המשך של קודמתה. הדרשה מתחילה בציטוט הפסוק "אם עונות תשמור י'ק אדנ'י" מי יעמוד"⁶⁹ ומסתיימת במילים האלה ובפסוק הזה כפי שמופיע בכתב היד: "ובגמרא איתא שאברהם אבינו קרא אותו, 'קויתי הוי' [ה] קוטה נפשי'. תקותי היא שכל הוי' [ה] היא רק עם ישראל לכן 'חל ישראל אל ד' וכו' והוא יפדה את ישראל מכל עונותיו". הסיום הזה מופיע בכתב היד ברצף אחד. לאחר המילים "שאברהם אבינו קרא אותו" יש פסיק, דבר המוכיח בעליל את הרצף. ואולם נראה כי הקושי בהבנת הקשר בין חלקי משפט הסיום הזה הביא את העורכים לקרוע אותו מן הרצף ולפתוח דרשה חדשה החל מן הפסוק "קויתי ה' קוטה נפשי" ועד סוף הפסקה. וכך דרשה אחת הכפילה את עצמה והייתה לשתי דרשות בשעה שהעיון הפילולוגי בכתב היד מלמד על דרשה אחת ולא שתי דרשות שונות, דבר המחייב הסבר חדש לרצף הרעיוני.

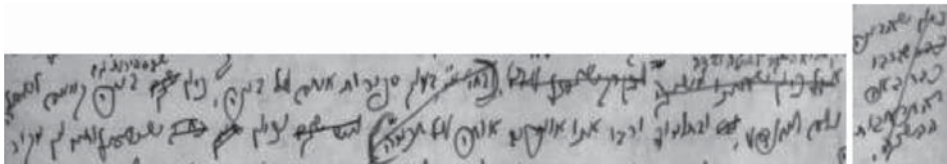
בפרשת זכור תש"ב לעומת זאת יש שתי דרשות שחברו יחדיו במהדורות הדפוס לכדי דרשה אחת. הדרשה הראשונה "זכור את אשר עשה לך עמלק" מסתיימת לקראת סוף עמוד ואחריה יש מרווח של שש שורות ריקות. הדרשה

הבאה "אין השם שלם ואין הכסא שלם" מופיעה בראש דף עוקב חדש. המרווח בין הדרשות מורה על דרשה חדשה לחלוטין ולא על המשך קודמתה, דבר שיש לו גם השלכות על הבנת תוכן הדרשות הללו שכל אחת מהן מביעה רעיון עצמאי שאינו תלוי בדרשה האחרת.

מחיקות

בכתב היד יש כמה סוגי מחיקות. קו פסילה לרוחב המילה או כמה מילים או משפט שלם באופן שניתן לקרוא את הכתוב; שרבוט קווי מעל מילה או משפט באופן שלא ניתן לקרוא את הכתוב; סוגריים עגולים (בניגוד לסוגריים מרובעים שנכתבו בידי האדמו"ר כתוספת הסבר).⁷⁰

בדפוסים הובאו חלקים שלמים שהאדמו"ר מחק בלי ציון העובדה שהוא חזר בו ופסל את דבריו ולדבר הזה נודעת חשיבות רבה. בדרשה לפסח תש"א סימן האדמו"ר משפט מסוים בסוגריים מרובעים, דבר המלמד על רצונו שיודפס בסוגריים, אבל לאחר מכן סימן אותם בתור סוגריים עגולים המורים על מחיקה ולמען הסר ספק משך קו מראשית הסוגריים ועד סופם. גם על הערת התוספת למשפט הזה בשולי הגיליון שצוינה בחץ קטן משך קו. אין ספק שיש כאן מחיקה גמורה, אבל המחיקה הזאת הוכנסה במהדורת הדפוס לגוף הדרשה,⁷¹ בסוגריים ובלי ציון המחיקה. במקרים אחרים הוסרו הסוגריים במהדורות הדפוס והקורא אינו יודע כלל כי האדמו"ר חזר בו מן המילה או האמירה הזאת.⁷²

אי"ש, M.10.AR.2/370

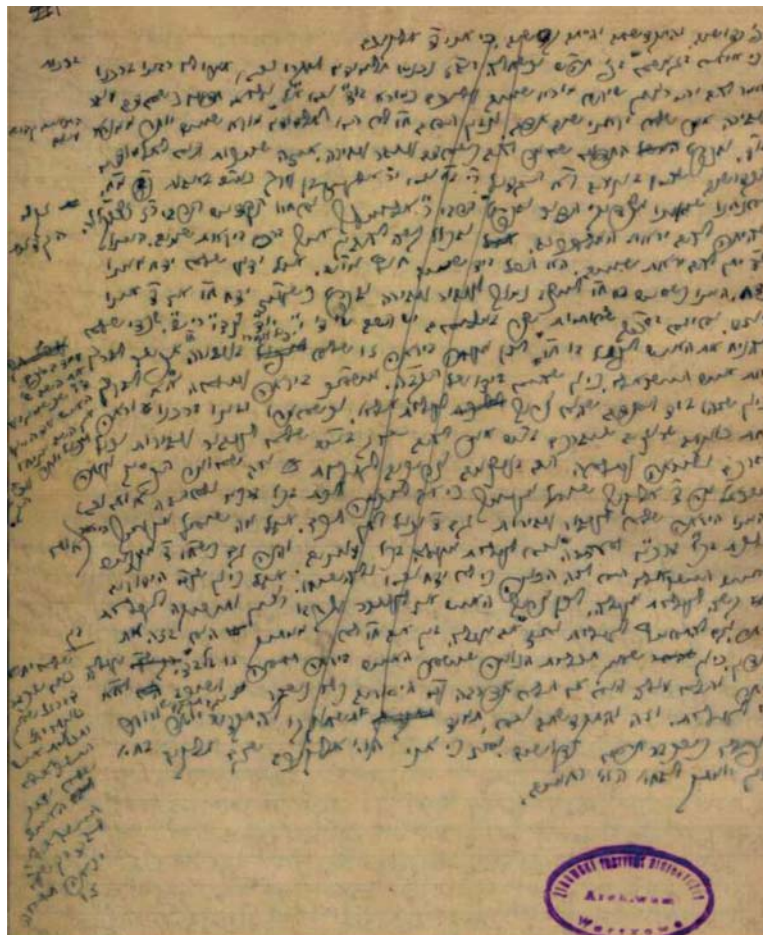
יתר על כן, ארבע דרשות שלמות – פרשת בא ת"ש; דרשה לפסח ת"ש "ונצעק אל ה'"; פרשת קדושים ת"ש; ודרשה לפסח תש"א "בנשמת אומרים" – נמחקו כליל בידי מחברן. הדרשות האלה מופיעות כלשונן בדפוסים מבלי לציין

70 האפשרות של מחיקה באמצעות סוגריים משמשת בעבור מילים מתחום הקודש או מתחומים הנושקים לו כדוגמת שמות האל או אפילו שמות של ספרי קודש או גיבורי התנ"ך או כל התייחסות אליהם שהאדמו"ר החמיר כנראה מאוד במחיקתם ולא רצה לשרטט עליהם קו פסילה.

71 ראו **אש קודש**, מהדורת תש"כ, עמ' צה. וראו עוד שם עמ' קנה (יתרו תש"ב) כי המחיקה "שע"י משה שמרו שבת עוד במצרים" הוכנסה לדרשה.

72 שם עמ' קמב: "כשאינו מתפלל באקראי או משום רגילות בלבד, רק גש ומתקרב אליו". צמד המילים האחרונות "ומתקרב אליו" נמחק בידי האדמו"ר באמצעות סימון סוגריים עגולים (משום שזה מתייחס אל האל ולכן החמיר ולא פסל את המילה באמצעות קו רוחבי) והוא הובא בדפוסים כאילו לא היה דבר.

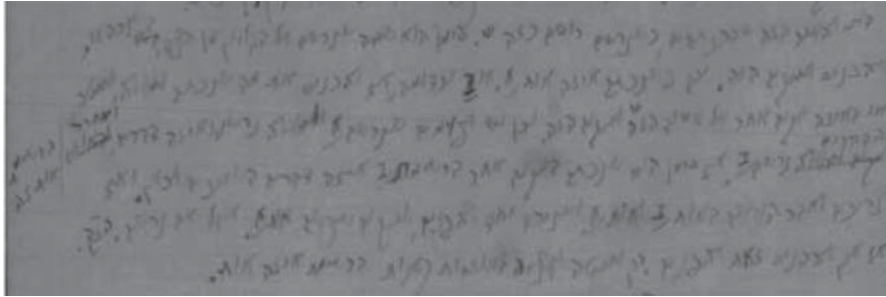
כי המחבר מחק אותן; רק עיון בכתב יד עצמו חושף את העובדה הזאת. חזרתו של האדמו"ר מתפיסות מסוימות שהציג ובחירתו למחוק אותן חשובות מאוד להבנת הגותו, התחבטויותיו והתהפוכות שחלו בו במשך שנות השואה, על אחת כמה וכמה כשמדובר בתאולוגיה של ייסורים העומדת במרכז הדרשות בספר המתייחד בעיסוק הזה בעיצומה של השואה. למשל בדרשת קדושים שנת ת"ש עסק האדמו"ר במצב האנושי של נפילה רוחנית ועשיית עֲבֵרוֹת. תוך כדי דיון בנושא הזה העלה האדמו"ר את האפשרות שהייסורים שבאים על האדם הם עונש אלוהי על העֲבֵרוֹת שלו ופעולה מכוונת מאת אלוהים כדי להשיב את האדם בתשובה: "והנה גם כשח'ו [כשחס ושלום] ד' מעניש לאיש הישראלי הוא לזה הכוונה כי לא ידח וכו' ולהשיבו" (ההדגשות שלי, ד"ר). עיון בכתב היד מעלה כי בשלב מסוים עבר האדמו"ר על הדרשה, מחק, שינה והוסיף הגהות הנמצאות בשולי הגיליון. עם כל זאת נראה שבשלב מאוחר יותר פסל את הדרשה כליל באמצעות שני קווי אורך מראש הדרשה ועד סופה. הדעת נותנת שעשה זאת משום הזיקה הברורה שבדרשה בין ייסורים לעונש ובין ייסורים לתשובה.

איו"ש, M.10.AR.2/370

הגהות ושכבות הספר

העיון בכתב היד מלמד שאכן אין דרשותיו מקשה אחת אלא הן עשויות שכבות שכבות, הגהות על גבי הגהות. הדבר הזה אף עולה מן ההוראות שנתן האדמו"ר להדפסת כל ספריו ובהן הוא מסביר את סוגי ההגהות השונות, עניין שלא התפרסם עד כה:

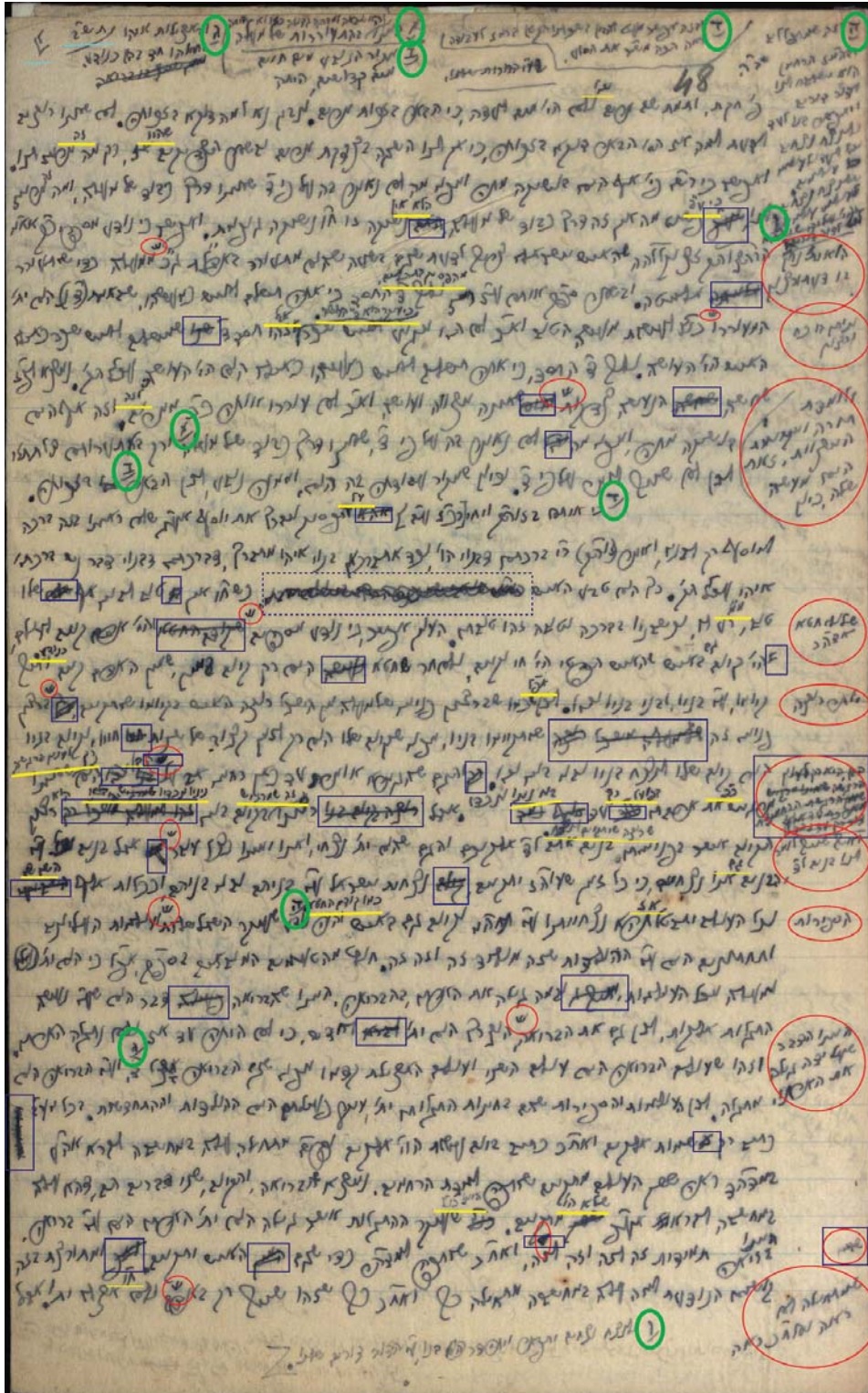
איו"ש, M.10.AR.2/370

הנני להעיר בזה שבהכתבים, כשנרשם רושם כזה ^ל, סימן הוא שמה שנרשם על הגליון מן הצד, בשורה זו להכניס למקום הזה. וכן כשנכתב איזה אות א או ב וכדומה, אז להכניס את מה שנכתב למעלה, למטה או באיזה מקום אחר של עמוד הזה ^ל ברשימת אות זה למקום הזה. וכן יש לפעמים שנרשם א ולמעלה נרשמו דברים, ואחר הדברים נרשם ב, אז סימן הוא שנכתב במקום אחר ברשימת ב איזה דברים השייכים לכאן. ואז צריכים לחבר הנרשם באות ב לאות א, ושניהם יחד להפנים, למקום שנרשם אות א. אבל אם נרשם הג' אז אין להכניס זאת להפנים, רק למטה לעצמה באותיות קטנות ברשימת איזה אות.⁷³

שלב ראשון של הגהה מופיע למעשה עוד בגוף הטקסט בכתב היד, במחיקת מילים על-ידי קו רוחבי החוצה אותן ותוספות של מילים ומשפטים על גבי מילים קיימות או על גבי המילים המחוקות. הגהה נוספת נעשתה על-ידי תוספת של סימן החץ המורה על תוספת בשולי הגליון בצדדיו. יש שהאדמו"ר מחליט למחוק הערת תוספת באמצעות קו רוחבי על המילים ואז גם החץ נמחק באותו האופן. המחיקה הזאת מלמדת על שלב הגהתי נוסף שבו האדמו"ר עובר על ההגהות ומחליט למחוק חלק מהן.

שלב נוסף של הגהות נעשה על-ידי תוספת אותיות לגוף הטקסט, כתובות בכתב מרובע (אשורי) ומתחתן קו הדגשה. האותיות האלה מהוות סימן הפניה להגהה הנרשמת בשולי גליון הדף מלמעלה ומלמטה, ובשונה מן החץ אינה בצדדים. אות ההפניה בגוף הטקסט נרשמת שוב לצד התוספת (העליונה או התחתונה), כך שניתן לזהות היכן מקומה של כל תוספת ותוספת.

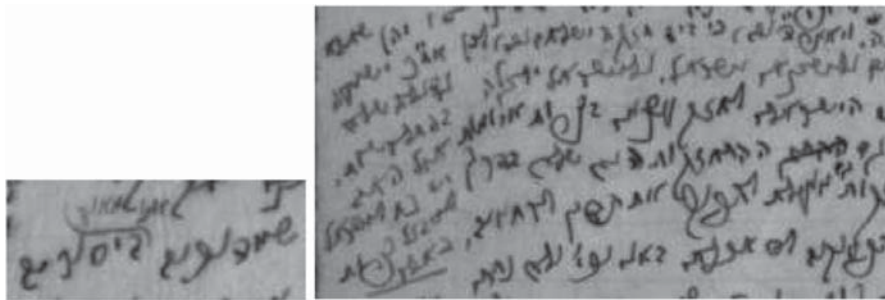
73 כ"י, ŽIH, Ring. II/370.

איר"ש, M.10.AR.2/370

נראה שאפשר לקבוע באופן כללי שההגהות המסומנות בחץ קדומות להגהות המסומנות באותיות משום שפעמים רבות מוסיף האדמו"ר להגהה בשולי הגיליון שהחץ הפנה אליה תוספת אות בסופה שמובילה לחלק העליון או התחתון של הגיליון ובו תוספת לנאמר בהגהה. אמנם לפעמים אפשר לראות את ההפך – תוספת הערה באות בראש או בסוף הדף ולצדה חץ המפנה לתוספת נוספת לצדי ההערה הראשונה. אין זאת אלא עוד שלב של הגהה. האדמו"ר עבר על ההערות שהוסיף באותיות ותקן גם אותן.

הטענה שהבאנו בראשית המאמר כי יש התפתחות של תפיסת ייסורים בספר הזה נשענת על ההנחה שדרשות משנת ת"ש, שהופיעו במהדורת הדפוס תחת הכותרת של ת"ש, הן אכן משנת ת"ש וכן הלאה עד שנת תש"ב. ברם יש לשים לב כי חלק ניכר של הדרשות, ממילה אחת ועד פסקאות שלמות, הן למעשה תוספת מאוחרת יותר שהוסיף האדמו"ר בין השורות או בשולי הגיליון וממילא יש לבחון מחדש כל דרשה ודרשה. בדרשת ראש השנה תש"א (3 באוקטובר 1940) כתב האדמו"ר: "שמדוכים ביסורים" ולאחר מכן הוסיף מעל המילים הללו: "שמדוכים אנו מאוד ביסורים" (הדגשה שלי, ד"ר) 74 – הוספה קצרה המעצימה את עצמת הייסורים ואת הפן האישי. ההוספה הזאת עשויה להצביע על רבדים מאוחרים ששובצו בדרשות מוקדמות. שבועיים לפני כן בדרשת כי תבוא ת"ש כתב האדמו"ר כי צפויה "ישועה בהתגלות שלא בדרך הטבע", היינו ישועה נסית. לדברים הללו הוסיף סימן הגהה, חץ קטן, המורה על תוספת בשוליים, ובה כתב: "והן שתבא אח"כ ישועה גדולה שלא בהתלבשות, אבל האם יש כח לישראל לסבול צרות כאלו?" נראה לי שהתוספת הזאת, הזועקת על כך שגם אם תתחולל בעתיד ישועה נסית לא ניתן להמתין עוד ואין בכוח אנוש עוד לסבול – נוספה בידי האדמו"ר בתקופה מאוחרת יותר ומעידה על רובד כתיבה אחר.

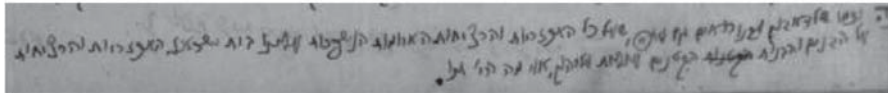
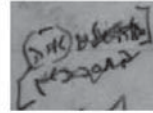

איר"ש, M.10.AR.2/370

בדרשת חוקת תש"ב (27 ביוני 1942), פחות מחודש לפני האקציה הגדולה (22 ביולי 1942) כתב האדמו"ר דברים על התאכזרות לילדים: "וכן תמיד

74 וראו גם בדרשת משפטים-שקלים תש"ב "הן מאוד קשה הוא בשעת צרות גדולות ללמוד" – המילה "מאוד" היא תוספת מאוחרת הבאה להעצמת חוויית הייסורים והקושי.

האכזריות של השונאי ישראל, ביוחד [בייחוד] מתאכזרים על ילדי ישראל, אם ח"ו [חס ושלום] להרגם או לאנסם לכפירה כנודע מהגזרות אשר היו לפני מאות שנים ר"ל [רחמנא ליצלן]. על-יד המשפט הזה מופיע סימן הגהה, חץ, וכתוב בשוליים: "להשלים אי"ה [אם ירצה ה'] החסר כאן". כלומר בהגהה שנכתבה זמן-מה לאחר כתיבת הדרשה האדמו"ר סימן לעצמו שכאן הוא רוצה להשלים עניין מסוים. ואכן הסתייע הדב"ר ובשלב הגהה נוסף מחק את ההערה הזאת כך: "להשלים (אי"ה) החסר כאן" והוסיף אות מפנה להגהה נוספת שבה כתב: "וכמו שלדאבון לבנו רואים גם עתה, שעל כל האכזריות והרציחות האיומות הנשפכות עלינו בית ישראל, האכזריות והרציחות על הבנים והבנות הקטנים עולות עליהן, אוי מה היה לנו". אפשר שהתוספת הזאת כבר נכתבה בזמן האקציה הגדולה ומהווה עדות היסטורית לשילוחים ולסבל הילדים בשילוחים האלו.

איו"ש, M.10.AR.2/370

כתב היד הזה שכולו רבדים על גבי רבדים הופך את ניסיון תיארוך כל דרשה ודרשה למשימה בלתי אפשרית כמעט. לעובדה הזאת יש השלכות קריטיות על הניסיון שנעשה עד כה במחקר להצביע על התפתחות כזו או אחרת של תורת ייסורים במשנתו של האדמו"ר. לפיכך אני מעדיף להימנע משיח של "משמעות" ולהתוות מתודה מחקרית שונה שאינה מחפשת התפתחות ומשמעות ותחת זאת רואה בספר הזה חיבור המכונן מחדש את שאלת הייסורים במונחים פנומנולוגיים, ולמעשה מסע דתי מטלטל.

סיכום

עיון בכתב היד של דרשות האדמו"ר מפיאסצנה בזמן השואה מעלה תובנות חדשות שלא היו ידועות עד כה למחקר ואף מטלטלות את המחקר הקיים. כל החוקרים שהתייחסו לספרו זה של האדמו"ר הסתמכו ככל הידוע לי ללא יוצא מן הכלל על מהדורות הדפוס בלבד ולא עיינו בכתב היד. ואולם עיון בכתב היד מלמד שלא ניתן לסמוך על הדפוסים, הן בפענוח כתב היד, הן בתיחום וסדר הדרשות, הן במחיקות שהוכנסו ובמשפטים שהושמטו. הסוגיה הסבוכה ביותר העולה מן הבדיקה הזאת היא שהספר הזה בנוי שכבות שכבות ולא ניתן לסמוך על תיארוך הדרשות המופיע בדפוס. הסוגיה הזאת היא בעלת השלכות חשובות ומכריעות על הבנת תורת הייסורים של האדמו"ר וקוראת למחקר חדש ומורכב יותר.

